

Wstęp

Potrzeba przybliżenia polskiemu czytelnikowi rozwiązań przyjętych w sferze postępowania administracyjnego państw europejskich, zwłaszcza tych, w których zasadniczo zreformowano w ostatnich latach postępowanie administracyjne, zdaje się nie budzić najmniejszych wątpliwości. Uzasadniają całkowicie naturalne, zwłaszcza w dobie daleko zaawansowanej integracji europejskiej, dążenie do poznania doświadczeń innych systemów prawnych. Ich analiza pozwala zarazem na lepsze zrozumienie rodzimych konstrukcji i mechanizmów prawa administracyjnego procesowego oraz ułatwia identyfikację wspólnych dla różnych porządków prawnych, uchodzących za dostatecznie uniwersalne, wartości i założeń. Jest rzeczą bezsporną, iż określenie tak rozumianych **standardów proceduralnych** możliwe jest dopiero w wyniku szerszych porównań, odwołujących się do przykładów konkretnych instytucji prawnych oraz odpowiednio ugruntowanej praktyki.

Dokonany wybór poddanych opisowi systemów postępowania administracyjnego nie jest bynajmniej przypadkowy. Zamiarem autorów zbioru było bowiem przedstawienie pełnego przekroju dorobku europejskiej myśli prawnej. Chodziło również o to, aby ukazać współczesne tendencje i kierunki rozwoju prawa o postępowaniu administracyjnym. Odnoszące się do tej problematyki wywody uzupełnione zostały krótkimi rozważaniami na temat obowiązujących w poszczególnych państwach zasad sądowej kontroli administracji.

Lektura zamieszczonych w zbiorze prac uwidacznia spore różnice między europejskimi systemami postępowania administracyjnego. Przesądżają o nich m.in. odrębności dotyczące sposobu kształtowania reguł procedury oraz leżących u ich podstaw idei z jednej strony, z drugiej zaś – odmienny zakres podjętych zabiegów unifikacyjnych i przeprowadzonych kodyfikacji. Charakterystyczną cechą niektórych porządków praw-

nych jest funkcjonowanie w nich norm będących zarówno wytworem prawa sędziowskiego, jak i stanowionego, choć ujętego w aktach rozmaitej rangi (Francja, Irlandia, Zjednoczone Królestwo)¹. W innych porządkach prawnych to ustawa kreuje standardy postępowania i wyznacza jego normatywny, mniej lub bardziej sformalizowany wzorzec. Rolą sądów w tych krajach jest dokonywanie jego rekonstrukcji w warunkach określonego, redukowanego w toku wykładni operatywnej, luzu decyzyjnego².

Nie ignorując zastrzeżeń metodologicznych, które wywołują próby formułowania zbyt daleko posuniętych uogólnień, można – jak sądzę – wskazać cztery podstawowe warianty (modele) rozwiązań procesowych. Pierwszy z nich – wypadaloby go nazwać modelem „rozwinętej kodyfikacji” albo tradycyjnym – zakłada istnienie odpowiednio rozbudowanej, szczegółowej i spójnej merytorycznie, a przy tym wolnej od luk i szerszych odesłań kodyfikacji postępowania administracyjnego. Pierwowzorem takiego unormowania jest austriacka ustawa o postępowaniu administracyjnym z 1925 r.³ Znalazło ono odzwierciedlenie przede wszystkim w ustawodawstwie państw sukcesji austriackiej, w tym w rodzimym kodeksie postępowania administracyjnego, jak również w niemieckiej ustawie federalnej o postępowaniu administracyjnym z 1976 r. i w portugalskim dekrete z mocą ustawy z 1991 r. – Kodeks postępowania administracyjnego.

Przejawem realizacji innego typu koncepcji jest model zwiększonej regulacji ramowej, obwarowanej odpowiednimi zastrzeżeniami i wyłączeniami, urzeczywistniony np. w ustawach szwedzkich z 1971 i 1986 r., we włoskiej ustawie z 1990 r. oraz w greckim kodeksie postępowania administracyjnego z 1999 r. Są one nie tyle aktami reglamentacji procesowej, ile raczej zespołem zasad, których stosowanie pozwala na oczekiwaną przez projektodawców elastyczność działań administracji. Ich analiza nasuwa siłą rzeczy skojarzenia z zaleceniami europejskiego *soft law* i wymaganiami przyjętymi w Unii Europejskiej, niewątpliwie inspirującymi szereg poczyną krajowych prawodawców⁴.

¹ Por. uwagi J. Schwarze, *European Administrative Law*, Luxembourg 1992, s. 104–106, 113, 143, 173 i 176–177; J. Rivero, *Droit administratif*, Paris 1985, s. 52 i n., 76 i n.

² J. Schwarze, *European...*, s. 114 i n.

³ Jej charakterystykę przedstawił E. Melichar, *Postępowanie administracyjne i sądownictwo administracyjne w Austrii (w:) Postępowanie administracyjne krajów zachodnich. Teksty i komentarze*, red. J. Pruszyński, Ossolineum 1986, s. 15 i n.

⁴ Por. np. rozważania M. Niemivuo, *The Finnish Administrative Procedure Act*, *European Public Law* 2004, vol. 10, nr 3, s. 462–463, na temat uwarunkowań fińskiej kodyfikacji postępowania administracyjnego z 2003 r.

Można także wyróżnić model próbujący powiązać w jednej ustawie odmienne rodzajowo unormowania procesowe, a nawet zespolić je z regulacjami prawa ustrojowego i materialnego (wariant regulacji złożonej). Doskonałymi przykładami takiej konstrukcji są: hiszpańska ustawa z 1992 r. o reżimie prawnym administracji publicznych i powszechnym postępowaniu administracyjnym⁵; obowiązująca w znacznej części od 1 stycznia 1994 r. holenderska ustawa – Ogólne prawo administracyjne⁶ oraz ogólny kodeks administracyjny Gruzji z 1999 r.⁷ Uchwalenie i wejście w życie dwóch pierwszych ustaw poprzedził długi okres dyskusji, przygotowań i weryfikacji zgłaszanych propozycji. Znaczącym impulsem dla prac nad projektem ustawy holenderskiej, będącej w jakimś stopniu wzorem dla regulacji gruzińskiej, stało się wejście w życie przepisu art. 107 Konstytucji, przewidującego ustawowe wyodrębnienie materii utożsamianej z ogólnym prawem administracyjnym (*Allgemeine wet bestuursrecht*, ang. – *General Administrative Law*). Zapoczątkowano je już w 1983 r. Twórcom ustawy przyświecał zamiysł „skodyfikowania, harmonizacji, usystematyzowania i – tam, gdzie uznano to za możliwe – uproszczenia reguł rządzących stosunkami między organami administracji a jednostką i innymi organami”⁸. O włączeniu do zbioru rozważań poświęconych rozwiązaniom gruzińskim przesądził fakt dość nietypowego, mogącego z powodzeniem uchodzić w skali europejskiej za rodzaj eksperymentu legislacyjnego, sposobu ich ukształtowania (odwołania się szerokim zakresie do obcych wzorów i doświadczeń w celu zniwelowania niedostatków własnych, stanowiących relikw dawnego ustroju i uregulowań prawnych).

Istotą czwartego, właściwego dla francuskiego systemu prawa modelu, jest wielowarstwowość, rozproszenie i różnicowanie charakteru reguł procedury administracyjnej (wariant procedury nieskodyfikowanej). Tylko część z nich wypracowana jest z postanowień aktów rangi

⁵ Por. omówienie – T. Cobo Olvera, *Ley 30/1992, de 26 noviembre, de Régimen Jurídico de las Administraciones Públicas y del Procedimiento Administrativo Común. Especial referencia a la Administración Local*, 1994.

⁶ Opis tego uregulowania zawierają opracowania: J. Dekker, Th.G. Drupsteen, *Legal Protection Against Decisions of Public Authorities in the Netherlands*; B.J. Schueler, *Settling of Disputes in Administrative Law in the Netherlands*, zamieszczone w zbiorze: *Comparative Studies on the Judicial Review in East and Southeast Asia*, red. Y. Zhang, the Hague–London–Boston 1997, odpowiednio s. 211 i n. oraz 229 i n.

⁷ Charakterystykę tego aktu przedstawiły A. Kubiak, K. Tskhadadze, *Ogólny kodeks administracyjny Gruzji*, Sam. Teryt. 2006, nr 5, s. 61 i n.

⁸ Zob. *Third Instalment of General Administrative Law Act to Come into Force on 1 January 1998*, Press Releases, <http://www.ministerievanjustitie.nl:8080/1>, s. 1.

ustawowej. Nie może wobec tego dziwić fakt, iż porządkowanie i rozwijanie wspomnianych reguł (składających się na *la procédure administrative non contentieuse* i przeciwstawianych postępowaniu sądowoadministracyjnemu – *la procédure administrative contentieuse*) stało się domeną orzecznictwa sądowego, głównie Rady Stanu. Przyjmuje się, że jest ono „ważnym źródłem zasad postępowania administracyjnego”, gdyż kształtuje „treść i formę różnych czynności administracji”⁹. Doktryna traktuje ustalenia tego orzecznictwa jako niezależne od ustawy źródło prawa, dopatrując się w tym swoistości francuskiej koncepcji pretorskiego prawa administracyjnego. Będące wytworem działalności orzeczniczej sądów ogólne zasady prawa stają się w tym ujęciu przejawem „quasi-ustawodawczej władzy sędziego administracyjnego”, reagującego na zmiany poddanych jego ocenie sytuacji wywołane rozwojem społecznym. Mimo że pojawiają się ostatnio głosy wskazujące na zasadność kodyfikacji postępowania administracyjnego, nie podjęto dotychczas wysiłków zmierzających do jej przeprowadzenia. Wynika to z obawy przed zbyt dużym usztywnieniem i sformalizowaniem tej procedury¹⁰. Udało się natomiast zrealizować postulat unifikacji i konsolidacji reguł dotyczących sądownictwa administracyjnego, również tych, które utrwaliły się w praktyce orzeczniczej sądów¹¹.

Podobny do opisanego stan rozproszenia oraz złożoności źródeł prawa odnoszących się do postępowania administracyjnego znamionuje systemy Zjednoczonego Królestwa. W najwyższym stopniu regulacją ustawową objęta jest w nich sfera kontroli aktów administracyjnych przez niezależne organy orzekające – trybunały administracyjne. Obowiązujące w tej dziedzinie rozwiązania cechuje też największa jednolitość¹². Samo pojęcie pro-

⁹ Zob. J. Borkowski (w:) B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne i sądowoadministracyjne*, Warszawa 2009, s. 68, por. też uwagi F. Longchamps de Bériera, *Współczesne kierunki w nauce prawa administracyjnego na Zachodzie Europy*, Wrocław 2001, s. 67 i n.

¹⁰ Por. stanowiące dziś klasykę dzieło B. Jeanneau, *Les principes généraux du droit dans la jurisprudence administrative*, Paris 1954, s. 247–247; obszernie studium ukazujące metody orzecznictwa Rady Stanu autorstwa jednego z jej wiceprezesów zamieszczono w księdze jubileuszowej wydanej w sto pięćdziesiątą rocznicę powołania tego organu, wykazującego zresztą wiele podobieństw do istniejącej wcześniej Rady Królewskiej – R. Latournerie, *Essai sur les méthodes juridictionnelles du Conseil d'Etat* (w:) *Le Conseil d'Etat. Livre jubilaire*, Paris 1952, s. 177 i n. Zob. też R. Chapus, *Droit administratif général*, t. I, Paris 1992, s. 812–813 oraz 823 i n.

¹¹ Zob. J. Borkowski, *Nowy francuski kodeks sądownictwa administracyjnego*, PiP 2001, z. 10, s. 38 i n.

¹² Z literatury poświęconej tej problematyce zob. np. A. Carroll, *Constitutional and Administrative Law*, Longman 2002, zwłaszcza s. 498–500; co do roli, pozycji ustrojowej i funkcji trybunałów administracyjnych – zob. Z. Kmiecik, *Trybunały administracyjne i instytucja publicznego dochodzenia w Wielkiej Brytanii*, PiP 2002, z. 9, s. 25 i n.

cedury opatruje się tam zwykle kwalifikatorami precyzującymi jego treść lub zastępuje innymi, dość abstrakcyjnymi terminami, takimi jak „wymagania” bądź „reguły proceduralne”.

Uwarunkowane względami tradycji zróżnicowanie europejskich reżimów postępowania administracyjnego nie może przesłaniać faktu odchodzenia od koncepcji procedury „giętkiej”, wyłamującej się ze sztywnych ram ustawowych. Dostrzegany w wielu państwach proces stopniowego ujednoczenia objętych nią rozwiązań doznał w ostatnich kilkunastu latach wyraźnego przyspieszenia. Można obecnie mówić o istnieniu powszechnie uznanego, utrwalonego w ustawodawstwie i orzecznictwie sądowym, katalogu ogólnych zasad postępowania administracyjnego. Składają się na nie:

- 1) prawo strony do złożenia wyjaśnień (wysłuchania),
- 2) zapewnienie jej dostępu do informacji urzędowej,
- 3) możliwość ustanowienia pełnomocnika i korzystania z pomocy prawnej,
- 4) obowiązek uzasadnienia przez organ administracji podjętego rozstrzygnięcia oraz pouczenia o środkach jego zaskarżenia,
- 5) prawo do zainicjowania kontroli zapadłego rozstrzygnięcia w trybie administracyjnym i/lub sądowym.

Wyliczenie to pokrywa się z listą zasad ujętych w sposób syntetyczny w rezolucji Komitetu Ministrów Rady Europy nr (77)31 z dnia 28 września 1977 r. o ochronie jednostki w sprawach rozstrzyganych aktami organów administracji¹³. Zgodnie z punktem 14 memorandum wyjaśniającego do rezolucji, przypisuje się im rangę „minimalnych standardów”, które w żadnym wypadku nie mogą powstrzymywać państw członkowskich od wychodzenia poza owo minimum i przyznawania zainteresowanym dodatkowych albo szerszych praw i gwarancji. Zasady te znalazły też odzwierciedlenie w art. 41 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (prawo do dobrej administracji) oraz w opracowanym przez ombudsmana Unii Europejskiej Jacoba Södermana, uchwalonym dnia 6 września 2001 r. przez Parlament Europejski, Europejskim Kodeksie Dobrej Administracji, a także w rekomendacji Komitetu Ministrów

¹³ Tekst rezolucji wraz z memorandum wyjaśniającym zamieszczono w *Principles of Administrative Law Concerning the Relations Between Administrative Authorities and Private Persons*, Strasbourg 1996, s. 236–241. Zob. też jej omówienie – Z. Kmieciak, *Postępowanie administracyjne w świetle standardów europejskich*, Warszawa 1997, s. 103–105.

Rady Europy CM/Rec (2007) 7 z dnia 20 lipca 2007 r. – Prawo do dobrej administracji¹⁴.

Prezentowany przegląd rozwiązań prawnych wskazuje na znaczną różnorodność realizujących ten cel urzędów procesowych. Stwarza on zarazem podstawę do twierdzenia, iż klasyczna formuła procedowania w sprawach powierzonych administracji publicznej coraz częściej uzupełniana jest metodami zorientowanymi na poszukiwanie konsensu, wyważanie spornych racji i zapewnienie jednostce poczucia bezpieczeństwa prawnego. Wyrazem tej tendencji są unormowania dotyczące postępowania w sprawach masowych, regulacyjnego, umowy administracyjnej, dostępu do informacji urzędowej czy wykorzystania najnowszych technik komunikowania się. Obserwowane zmiany narzucają konieczność weryfikacji wielu ukształtowanych przed laty poglądów na temat postępowania administracyjnego, a zwłaszcza zasady *audi et alteram partem*¹⁵. Nasuwa się zatem refleksja, iż tradycyjna wizja jednorodnego i względnie prostego trybu działania, uruchamianego w celu rozstrzygnięcia w formie indywidualnego aktu administracyjnego sprawy jednostkowej, stopniowo ustępuje miejsca **modelowi procedur zespolonych**. Za jego charakterystyczny rys można uznać system odesłań i klauzul łączących ze sobą odmienne, cechujące się różnym stopniem szczegółowości, reżimy prawa procesowego. Tryb rozstrzygania spraw indywidualnych jest w tym modelu nadal najważniejszym, ale nie jedynym składnikiem skodyfikowanego postępowania administracyjnego. Obejmuje ono bowiem także unormowane w danym akcie, najczęściej w sposób fragmentaryczny lub ramowy, inne procedury. Możemy do nich zaliczyć rozmaite postępowania pomocnicze (np. w przedmiocie udzielania informacji urzędowych, zapewnienia dostępu do nich albo urzędowego potwierdzenia określonych okoliczności), w sprawach wydawania aktów generalnych lub korzystania z form konsensualnych.

¹⁴ Z prac poświęconych analizie tych aktów zob. w szczególności: A.I. Jackiewicz, *Prawo do dobrej administracji jako standard europejski*, Toruń 2008; J. Świątkiewicz, *Europejski Kodeks Dobrej Administracji (tekst i komentarz o zastosowaniu kodeksu w warunkach polskich procedur administracyjnych)*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa, marzec 2007; Z. Kmiecik, *Postępowanie administracyjne i sądowniczoadministracyjne a prawo europejskie*, Warszawa 2010. Różne aspekty zjawiska europeizacji i globalizacji postępowania administracyjnego, ograniczającego „narodową autonomię proceduralną”, jak również istotę drugiego z tych pojęć analizują szerzej: G. Cananea, *Beyond the State: the Europeanization and Globalization of Procedural Administrative Law*, *European Public Law* 2003, vol. 9, nr 4, s. 563 i n.; A. Skóra, *Pojęcie i podstawowe zasady europejskiego postępowania administracyjnego (w:) Regiony*, red. Z. Brodecki, Warszawa 2005, s. 324 i n.

¹⁵ Wokół tej wartości koncentrują się rozważania H. Knysiak-Molczyk, *Uprawnienia strony w postępowaniu administracyjnym*, Kraków 2004.

Znaczące różnice występują też pomiędzy europejskimi systemami sądowej kontroli administracji publicznej. Ich skalę i charakter uwidoczniła chociażby zainicjowana przez Europejską Sieć Rad do spraw Sądownictwa (*European Network of Councils for the Judiciary* – Rzym, 21 maja 2004 r.) dyskusja na temat mechanizmu ocen sędziowskich. Potrzebę jego ustanowienia, a tam, gdzie już on funkcjonuje – szerszego rozwinięcia, potwierdzono w trakcie seminarium – *Magistrate Assessment*¹⁶ zorganizowanego w Brukseli w listopadzie 2009 r. przez Stowarzyszenie Rad Stanu i Najwyższych Sądów Administracyjnych Unii Europejskiej (*the Association of the Councils of State and the Supreme Administrative Jurisdictions of the EU*) we współpracy z belgijską Radą Stanu i przy wsparciu Komisji Europejskiej. Przedstawione przez uczestników spotkania propozycje i wnioski ukazały **odmienną drogę ewolucji poszczególnych systemów krajowych**, a w konsekwencji – daleko posunięte odrębności dotyczące instytucjonalnego kształtu, pozycji i zakresu kompetencji sądów wykonujących funkcje kontroli administracji publicznej, a także konstrukcji prowadzonego przed nimi postępowania. Uwarunkowania te mocno zaważyły na wynikach prowadzonej debaty, której zwieńczeniem było zarysowanie się dwóch opcji – postulatu wprowadzenia sformalizowanych, poddanych ostrym rygorom procesowym, z możliwością wniesienia skargi do sądu administracyjnego włącznie, ocen magistratury sądowej (reprezentanci krajów frankofońskich) oraz poprzestania na ocenach „miękkich”, odnoszących się jednak już tylko do wąsko rozumianego korpusu sędziowskiego (*the soft system of assessment*) – reprezentanci Włoch, Niemiec i Polski oraz systemów bliskich tradycji *common law*. Polaryzacja stanowisk w tej kwestii jest w dużej mierze pochodną sposobu definiowania roli sądownictwa administracyjnego, jego usytuowania w obrębie władz publicznych oraz realizowanej koncepcji jurysdykcji. Okazuje się zresztą, że nawet w państwach o podobnych rozwiązaniach prawno-ustrojowych (przykładem są porządki prawne Francji oraz krajów, w których zaadaptowano wypracowane w niej wzorce – Belgii, Grecji, Holandii, Luksemburga, Portugalii czy Włoch) daje się zauważyć dużą dywersyfikację form sądowej kontroli działań (bezczynności) administracji. Dokonując stosownych porównań, trzeba więc brać pod uwagę nie tyle element strukturalny, co raczej aspekt funkcjonalny, w tym także wszelkie

¹⁶ Raporty obrazujące sytuację w państwach członkowskich stowarzyszenia i państwach o statusie obserwatora zamieszczono w zbiorze: *Evaluation des magistrats/Magistrate Assessment*, Raad van State van België, Bruxelles–Brussels, November 2009.

zawiłości i niuanse obowiązującej procedury sądowoadministracyjnej, a przede wszystkim – formułę udzielanej ochrony¹⁷.

W Europie dominuje współcześnie model rozpoznawania sporów pomiędzy jednostką a administracją publiczną przez wyspecjalizowany – określany mianem administracyjnego – pion sądownictwa. Funkcjonujące w jego ramach, opatrywane różnymi nazwami podmioty orzekające są albo włączone do systemu sądownictwa powszechnego poprzez odpowiednie instytucje nadzoru judykacyjnego sprawowanego przez najwyższy rangą sąd o właściwości ogólnej (tak było w Polsce do końca 2003 r. i jest nadal m.in. w Hiszpanii, Estonii i Słowenii), albo stanowią odrębny układ wykonywania jurysdykcji, niekiedy formalnie powiązany z władzą wykonawczą. W drugim z tych przypadków hierarchicznie najwyższym organem jest wyrosła z tradycji prawa francuskiego realizująca w jakimś stopniu także funkcje pozajurysdykcyjne, Rada Stanu bądź oznaczony odpowiednią nazwą (najwyższy, naczelny) sąd administracyjny. Z podziałami tymi krzyżuje się rozróżnienie kognicji sądów obejmującej spory tzw. pełnej jurysdykcji (substancjalne) oraz o uchylenie aktu organu administracji. W prawie francuskim określane są one jako „*le contentieux de la pleine juridiction (ou «plein contentieux»)*” oraz „*le contentieux de l’annulation (ou contentieux de l’excès de pouvoir)*”¹⁸. Dychotomia ta znana jest też innym porządkom prawnym, np. greckiemu i portugalskiemu. Jednakże nawet tam, gdzie z uwagi na założenia systemu prawnego rozpatrywaniem sporów jednostki z administracją zajmują się wyłącznie sądy powszechne (Zjednoczone Królestwo, Irlandia, Dania, Węgry czy Malta), wprowadzono, przynajmniej na pewnym poziomie orzekania, wewnętrzną specjalizację w wypełnianiu tego zadania. W niektórych państwach europejskich kompetencje sądu powszechnego danej instancji łączone są z zadaniami sądu administracyjnego. Przykładowo, cypryjski Sąd Najwyższy będący w sprawach cywilnych i karnych sądem apelacyjnym (odwoławczym), jest jedyną instancją sądową w sprawach administracyjnych.

Na koniec wypada dodać, że autorzy zawartych w zbiorze opracowań stanęli wobec poważnego problemu **nieprzekładalności** niektórych z ana-

¹⁷ Szerszy przegląd przyjętych w tym względzie w państwach europejskich rozwiązań prawnych prezentuję w pracy: *Postępowanie administracyjne i sądowoadministracyjne...*, s. 103 i n.

¹⁸ Zob. R. Chapus, *Droit du contentieux administratif*, Paris 2001, s. 187 i n. oraz J.-C. Ricci, *Contentieux administratif*, Paris 2007, s. 41 i n. Syntezę ustaleń doktryny w tym przedmiocie przedstawił A.J. Bok, *Judicial Review of Administrative Decisions by the Dutch Administrative Courts: Recours Objectif or Recours Subjectif? A Survey Including French and German Law* (w:) *Judicial Lawmaking and Administrative Law*, red. F. Stroink, E. van der Linden, Antwerpen–Oxford 2005, s. 154–156.

lizowanych rozwiązań na język znanych nam pojęć i konstrukcji prawa procesowego. Wyrosły one przecież na gruncie określonej tradycji i kultury prawnej, a zatem ich sens i rola widoczne są w pełni dopiero wtedy, gdy uwzględnimy społeczny kontekst funkcjonowania prawa i jakże bogate doświadczenia praktyki. Te ostatnie dominują często nad literą prawa, bądź – mówiąc inaczej – splatają się z nią, dając rzeczywisty obraz reguł postępowania. Z tych powodów przybliżenie ich wymagało w wielu sytuacjach rezygnacji ze ścisłego przekładu tego, co do końca nieprzetłumaczalne, i zastąpienia go przystającym do naszego sposobu myślenia o prawie opisem rozpatrywanych instytucji prawnych.

prof. zw. dr hab. Zbigniew Kmiecik